ČLÁNKY A STUDIE 160–183

Paul Engelmann*

PAVEL ZATLOUKAL

Michalu Sborwitzovi a Davidu Vodovi za vzornou rekonstrukci Müllerovy vily.

Zatloukal, Pavel: Paul Engelmann

The architect and poet Paul Engelmann (14 June 1891 Olomouc – 5 February 1965 Tel Aviv) came from a family talented in visual arts – his brother Peter was a caricaturist and his sister Anny worked as an illustrator. Even though he studied at the Vienna University of Technology (1910–1912), he was more influenced by his stay at the private school of Adolf Loos and by close contacts with the writer Karl Krauss and philosopher Ludwig Wittgenstein. In his countless buildings, he developed the ideas of Loos' purifying stream of art and the Raumplan concept which he enriched with his lyrical conception. In 1934, he left for Palestine where he worked as an interior designer but he focused mainly on literature and philosophy.

Key Words *Architecture; Jews; Central Europe; Family Housing; Israel*

Contact *Ostravská univerzita; pavel.zatloukal@osu.cz*

Málokteré kapitole moderních olomouckých dějin architektury se takové množství autorů věnovalo natolik – navíc v mezinárodních souvislostech – jako tvorbě Paula Engelmanna a Jacquese Groaga, dvojici zdejších žáků Adolfa Loose. Od té doby, kdy je před čtyřmi desetiletími – v době, kdy ještě žili poslední pamětníci – objevil a zveřejnil Vladimír Šlapeta, přibylo množství dalších informací a interpretací.[1] Pokusme se nyní shrnout a vlastními poznatky doplnit dílo prvního z nich.

Tuto kapitolu můžeme otevřít na dnešní třídě Spojenců. Její levou stranu, lemující jeden z městských parků, vyčlenil urbanista Camillo Sitte ve své revizi regulačního plánu města z roku 1894 pro vilovou zástavbu. Zhruba uprostřed si v roce 1916 koupil parcelu vrchní inspektor státní dráhy Hermann Konstandt (1868–1943). O jeho pohnutkách nemohlo být pochyb – potenciální staveniště si nechal okamžitě zaměřit. Konstandtovi bydleli v domě na rohu Ostružnické a Opletalovy ulice, několik kroků od domu, v němž zase žila rodina Engelmannových. O jejich synu Paulovi Konstandt jistě věděl, že studoval na vídeňské technice, a tak se na něj obrátil se žádostí o projekt vily. Ale mohl si také vzpomenout, že Paul na podzim 1913 zprostředkoval pro zdejší kasino přednášku

* Tato studie byla zpracována v rámci řešení projektu financovaného Grantovou agenturou ČR, reg. č. 18-12580S. Za laskavou pomoc při její přípravě děkuji pracovníkům obou olomouckých státních archivů Heleně Řihákové, Stanislavu Lapčíkovi a Olze Staroštíkové, stejně jako řediteli Státního okresního archivu (dále SOkA) v Přerově Jiřímu Lapáčkovi a Anetě Kosmákové z Úřadu městského obvodu Slezská Ostrava.

1 ŠLAPETA, Vladimír: Paul Engelmann und Jacques Groag, die olmützer Schüler von Adolf Loos. *Bauwelt* 69, 1978, s. 1494–1501; TÝŽ: Paul Engelmann a Jacques Groag, olomoučtí žáci Adolfa Loose. *Památky a příroda* 3, 1978, s. 83–93.

extravagantního vídeňského architekta Adolfa Loose (1870–1933) *O vstávání, chození, sezení, ležení, spaní, jezení a pití*.[2]

Loosovým ideovým východiskem se stala *teorie odívání* Gottfrieda Sempera, předního teoretika architektury 19. století. Na rozdíl od něj však dospěl k závěru, že *pokrývka* je starší než konstrukce domu. Od *pokrývek*, jež provázely jeho životní pouť, se nesmiřitelně distancoval: brojil proti historismu, secesi, umění domoviny, uměleckořemeslným dílnám Wiener Werkstätte, neboť *ornament je zločin*. Obdivoval antiku a Angličany – novodobé Helény. *To zásadní se děje navzdory,* citoval Nietzscheho. Za zásadní považoval věcnost a čištění. Hlásal příchod nového věku bílých měst s bezozdobnými průčelími a domů projektovaných zevnitř navenek. Domů, u nichž podle dalšího tvůrce hodného obdivu Louise H. Sullivana *forma sleduje funkci*. Znaky Loosových domů se staly ploché střechy, terasy a prostorový plán (*Raumplan*). Konstandt tedy pravděpodobně požádal Paula o zprostředkování. Ať už tomu bylo jakkoliv, někdy mezi lety 1916 a 1919 vznikl návrh vily jako společné dílo obou architektů.[3]

Její průčelí v téměř renesančních formách obsahovalo navíc antikizující citace. Ale to nejzajímavější se mělo odehrát uvnitř. Vila totiž neměla mít hlavní schodiště. Interiéry tvořilo čtrnáct různých výškových úrovní. Odstraněním klasického schodiště a vytvořením soustavy jakoby ve spirále vrstvených místností, navíc s odstupňovanými výškami, právě tady Loos vytvářel základ onoho *Raumplanu*, který se nakonec stal největším přínosem jeho díla.[4] Jím především se přiblížil odvěkému ideálu volně plynoucího, zdánlivě nekonečného, tedy metafyzického prostoru. Vila však postavena nebyla, i když později jeden z Paulových přátel Fritz Pater uvedl, že pan Konstandt zamýšlel stavět ještě v roce 1926. Konstandtovi si rodinný dům vystavěli až zadlouho, jinde a zcela jinak.[5]

Rodina Paula Engelmanna (1891–1965) se do Olomouce přistěhovala jako řada jiných Židů z *Hanáckého Jeruzaléma*, jak se v 19. století začalo přezdívat nedalekému Prostějovu. Otec Max byl pojišťovacím agentem, matka Ernestina byla dcerou olomouckého lékaře Adolfa Brechera (věnoval se mimo jiné poezii). Bydleli v domě, kterému Paulovi přátelé přezdívali *Palais am Mauritzplatz*. Všechny tři děti Engelmannových měly výtvarné nadání.

Paulův mladší bratr Peter Engelmann (1892–1939) zřejmě nedokončil německé gymnázium a bližší informace nemáme ani k jeho výtvarnému vzdělání. Část mládí strávil ve Spojených státech (v roce 1912 byla v listě *Philadelphia Evening Telegraph* otištěna jedna z jeho karikatur). Kolem roku 1916 se vrátil nazpět, aby od roku 1918 střídal život mezi Vídní a Berlínem. V prosinci 1919 se oženil s malířkou Annou Engländer-Pölzovou (1886–1939); jejich manželství zůstalo bezdětné. Přátelil se s prostějovským rodákem a Hitlerovým jasnovidcem Erikem Janem Hanussenem (1889–1933). Věnoval se kresbě, grafice, karikatuře (často doplněné verši), jež publikoval pod šifrou *Eng*, plakátové tvorbě, po nějakou dobu působil jako šéfredaktor časopisu *Berliner Maler-Zeitung* a jako kreslíř

---

2 Ein Vortrag des Architekten Loos. *Mährisches Tagblatt*, 9. 10. 1913, s. 4; Zu dem Vortrage „Über Stehen, Gehen, Sitzen, Liegen, Schlafen, Essen und Trinken." *Mährisches Tagblatt*, 13. 10. 1913, s. 3.

3 Na základě dochované dokumentace (Graphische Sammlung Albertina Wien 321/446) lze dovodit, že Loos byl autorem skici, kterou pak Engelmann rozpracoval. KUDĚLKA, Zdeněk: Činnost Adolfa Loose v Československu I. *Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity*, F 17, 1973, s. 146–147.

4 Poprvé ho naznačil u obchodního domu Goldmann & Salatsch na Michalském náměstí ve Vídni v roce 1911.

5 V letech 1935–1936 podle návrhu Hanse Stratila, Na trati 19.

spolupracoval na osmi desítkách animovaných filmů v Rakousku, Německu a Dánsku.[6] Vydával také satirický časopis *Judol*, je autorem knih *Die Welt als Unwille* (1918) o olomouckém prostředí a jeho figurkách, *H. H. H. Porträts* (1928) nebo *Lache* (1930). Zřejmě pod vlivem Karla Krause, který měl čtení i v Olomouci, se vyjadřoval radikálně expresivním stylem s náběhy k dadaismu. Také on se v olomouckém kasinu představil večerem satirického čtení s pokusem vyložit teorii karikatury.[7]

Nejmladší Anny Engelmannová (1897–1942) studovala dva a půl roku privátně rovněž na olomouckém německém gymnáziu a pak čtyři roky na soukromé malířské akademii v Berlíně. *Zůstala svobodná. Nervově chorá, nezdravá, plachá, nešťastná. Málokoho snesla*.[8] Spolupracovala mimo jiné s Milenou Jesenskou. Pod pseudonymem *Suska* se živila jako ilustrátorka dětských knih, kreslených pohlednic a exlibris. Pracovala pro nakladatelství Stiepel v Liberci a Löwensohn v německém Fürthu. Její akvarelové ilustrace německých, francouzských i českých dětských knížek, pohybující se v rozpětí mezi biedermeierskou bukoličností, dětskou naivitou a novou věcností, byly velmi populární.[9]

Paul si gymnaziální studia prodloužil léčbou tuberkulózy. Jeho spolužák, prostějovský rodák a dramatik Max Zweig (1892–1992) o něm ve svých *Vzpomínkách* napsal, že byl obdařen mnoha vlohami, měl literární a filozofické ambice, ale *pouze talent k architektuře byl podepřen důkladným vzděláním*.[10] Nabývat ho začal od podzimu 1910 na vídeňské technice. Ale již o dva roky později odtud přechází do soukromé *Stavební školy* Adolfa Loose.

Když roku 1912 odcházel do výslužby profesor architektonické školy vídeňské akademie Otto Wagner, někteří studenti navrhovali, aby se jeho nástupcem stal Loos. K tomu nedošlo a Loos si založil vlastní soukromou *Bauschule*. O rok později o tom napsal: *Moji žáci se dělí na řádné a mimořádné posluchače. Řádní posluchači pracují v mé stavební kanceláři, mimořádní mohou poslouchat moje přednášky. Je pro mě velkým zadostiučiněním, že značnou část posluchačů tvořili studenti obou našich státních stavitelských škol, Technické vysoké školy a Akademie*.[11] Mezi tři řádné studenty prvního ročníku, kteří úspěšně prošli přijímacími zkouškami, patřil tedy rovněž Engelmann, který se navíc v předválečných letech stane jedním z Loosových nejbližších spolupracovníků. Výsledky zkoušek Loos publikoval jako přílohu své školní zprávy.[12] Jejich námětem byla vilová stavba s využitím sloupových řádů. A právě tyto kresby posloužily jako jedno z východisek k návrhu Konstandtova domu.

Engelmann rychle vplynul do intelektuálního prostředí metropole; vedle Loosova ateliéru se také věnuje práci sekretáře u Karla Krause (1874–1936). V jeho časopisu

---

6 MAŇÁK, Pavel: Paul Engelmann. In: ELBELOVÁ Gabriela (ed.): *Olomoucká synagoga 1897–1939*. Olomouc 2017, s. 61–62.

7 VÁCLAVEK, Ludvík E.: Malíř Peter Engelmann. *Střední Morava, Kulturně historická revue* 3, 1997, č. 4, s. 99–101.

8 Ze vzpomínek Otto F. Bablera.

9 MAŇÁK, Pavel: Anny Engelmannová. In: ELBELOVÁ, G. (ed.): Olomoucká synagoga, s. 62. K bibliografii Anny Engelmannové http://www.uibk.ac.at/brenner-archiv/mitarbeiter/links/schneider/bibliographie_anny_engelmann.pdf (vyhledáno 5. 3. 2019).

10 ZWEIG, Max: *Vzpomínky*. Olomouc 2004, s. 237–239.

11 LOOS, Adolf: Meine Bauschule. *Der Architekt* XIX, 1913, s. 71. Cit. podle SMUTNÁ, Alena: *Architekt Jacques Groag v Olomouci*. Magisterská diplomová práce, Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc 2016, s. 64.

12 LOOS, A.: Meine Bauschule, s. 146–148.

Die Fackel publikuje oslavnou báseň na Loosův dům na Michalském náměstí.[13] Přátelí se s okruhem lidí, kteří se podobně jako Loos vymezovali proti secesi a dílnám Wiener Werkstätte, proti samoúčelnému ornamentu.

Pro nemoc mu byl povolen odklad vojenské služby, válku prožívá v Olomouci. Byt rodičů proměňuje v drobné, neformální, ale nesmírně podnětné intelektuální prostředí. Vedle Paulových sourozenců a Maxe Zweiga ho vytváří jeho bratranec hudebník Fritz Zweig (1893–1984), budoucí právník Heinrich Groag (1893–1973), filozof Friedrich Pater (1891–1954), publicista Franz Feigel, hudebník Egon Kornauth (1891–1959). Diskutují o asimilaci, sionismu, filozofují, muzicírují, hrají divadlo, píší – do šuplíku. Za první světové války, vzpomíná Max Zweig, [jsem nikdy] *neopomněl zajít do „paláce na Mořickém náměstí". Nebyl to palác v pravém slova smyslu, nýbrž tmavý, nepohodlný a staromódní byt v jednom z domů naproti Mořického kostela. Palác se mu říkalo jen kvůli vznešené bytosti jeho obyvatelky. Ernestina Engelmannová, matka mého přítele z gymnázia Paula Engelmanna, byla mimořádně něžná, mateřská paní, která kolem sebe šířila tak vřelou atmosféru, že se u ní cítili dobře i Paulovi mladí přátelé. Věděl jsem, že kdykoliv do „paláce" přijdu, setkám se tam s oduševnělými lidmi*.[14]

Začátkem září 1916 je do olomoucké školy pro dělostřelecké důstojníky přeložen Vídeňan Ludwig Wittgenstein (1889–1951). Od Loose má doporučení vyhledat Engelmanna; netrvá dlouho a brzy patří k *olomouckému kroužku*. Olomoučanům učaroval svou noblesou, zběhlostí v exaktních vědách i filozofickými úvahami, stává se jejich vůdcem, oni jeho družiníky. Až do konce ledna příštího roku, kdy je odvelen na frontu, tráví Wittgenstein veškerý volný čas především s Engelmannem. Diskutují nad literaturou, biblí, etikou a také nad Wittgensteinovým rozepsaným dílem *Logisch-Philosophischen Abhandlungen*, které bylo o šest let později zveřejněno jako *Tractatus logico-philosophicus* – jeden z přelomových filozofických spisů 20. století. Wittgensteina nezajímají jevy, ale jejich stavy, analyzuje jazyk a zkoumá, do jaké míry je schopen pravdivé výpovědi. Pověstnou se stane sedmá teze Traktátu: *O čem nelze hovořit, o tom je třeba mlčet*.[15]

Dva poslední válečné roky je Engelmann zaměstnán jako jeden z výpomocných kresličů u olomouckého městského stavebního úřadu. V roce 1919 Loos obnovuje činnost své *Bauschule*. Ve Vídni se začínají formovat dva okruhy architektonické moderny: vedle seskupení kolem Josefa Franka a jeho spolupracovníků (Oskar Strnad, Oskar Wlach, Walter Sobotka) působí skupina židovských žáků a spolupracovníků Adolfa Loose i jeho školy. Společně s Engelmannem k ní patří i další Olomoučan a příležitostný člen *olomouckého kroužku* Jacques Groag (1895–1962).

Groagova rodina přišla do Olomouce z Přerova a poměrně záhy se přiřadila k převládající profesi místních podnikatelů ve sladovnické branži. Rovněž Groagovi sourozenci měli umělecké sklony, ale zatímco Jacques se nechal na podzim 1909 zapsat na vídeňskou techniku, jeho starší bratr Emanuel/Emo se věnoval rodinnému podniku v Týnečku. Také Jacques se ponořil do vídeňského hudebního, literárního a výtvarného světa, formovaly jej osobnosti od Loose, Otto Wagnera, Josefa Hoffmanna, přes Arnolda Schönberga a Oskara Kokoschku až k Sigmundu Freudovi.[16]

---

[13] ENGELMANN, Paul: Das Haus auf dem Michaelerplatz. *Die Fackel*, 28. 2. 1911, č. 317/318, s. 18.

[14] ZWEIG, Max: Vzpomínky, s. 98–99.

[15] MAŇÁK, Pavel: Olomoucký pobyt a olomoučtí přátelé Ludwiga Wittgensteina. *Vlastivědný věstník moravský* 53, 2001, č. 4, s. 375–384.

[16] TÝŽ: Osudy rodiny Groagovy. *Židé a Morava*, XV. Kroměříž 2009, s. 143–151.

Obr. 1: Adolf Loos – Paul Engelmann, Návrh vily Hermanna Konstandta v Olomouci, mezi 1916–1919, Muzeum umění Olomouc.

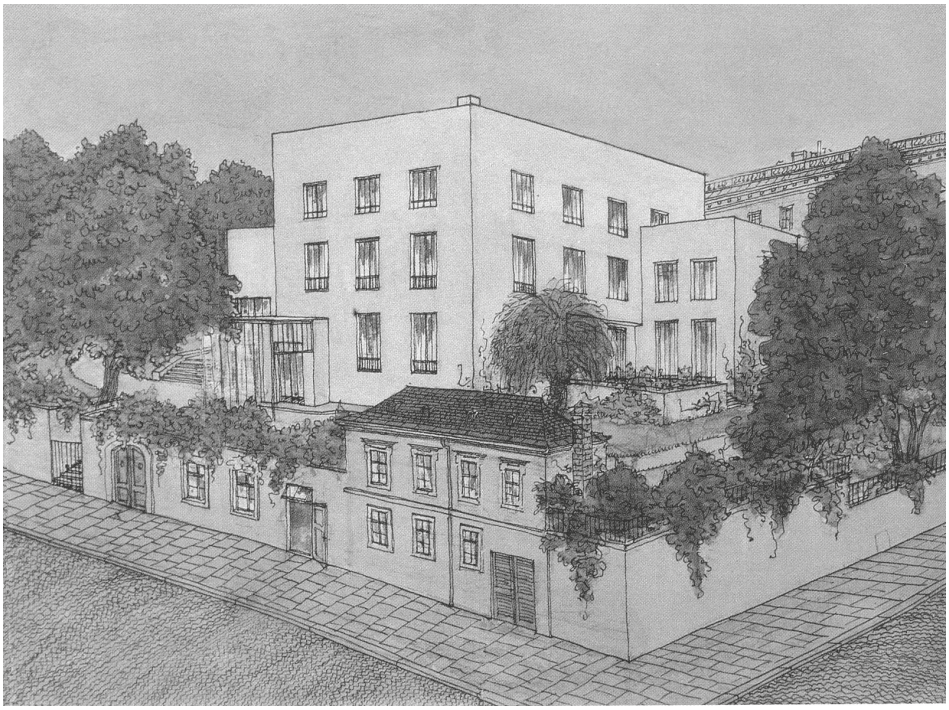

Obr. 2: Paul Engelmann, Návrh paláce Margaret Wittgenstein-Stonborough ve Vídni, 1926.

Zatímco Engelmann v roce 1912 studium na technice opustil, Groag ji – s válečnou přestávkou – dokončil v roce 1919. Ursula Prokop je přesvědčena o tom, že navštěvoval Loosovy přednášky již před válkou.[17] Vladimír Šlapeta se domnívá, že v Loosově soukromé škole působil až od počátku 20. let.[18]

Po návratu domů krátce pracoval v mohelnické elektrárně, aby začátkem 20. let přesídlil opět do Vídně, kde praktikoval v různých projekčních kancelářích. Teprve v roce 1926 si mohl dovolit otevření vlastního vídeňského studia.

Engelmann se jen výjimečně vyjadřoval k soudobým problémům svého rodného města. Jeden z takových řídkých případů představuje jeho po mnoha stránkách pozoruhodný komentář k soutěži na Národohospodářskou výstavu. Výstava, plánovaná nejprve na rok 1923, později 1924, se měla uskutečnit k padesátiletému jubileu Hospodářské jednoty jako *první přehlídka československé kulturní a hospodářské práce*. Měla reprezentovat průmysl, zemědělství, obchod i kulturu celého nového státu. V plánu bylo vybudování stálého výstaviště na území Envelopy, mezi řekou Moravou a rozvinutou podnoží starého města na hradbách.

Na základě jednání se sedmi architekty z podzimu 1921 bylo rozhodnuto vypsat soutěž na celkové řešení. Jejich návrhy došly do 15. února 1922 a o dva dny později se nad nimi sešla porota. Všechna tři oceněná řešení pocházela od pražských umělců: první cenu získal Ladislav Skřivánek (1877–1957), druhou Ladislav Machoň (1888–1973) a třetí Josef Štěpánek (1889–1964). Skřivánkův projekt přinesl podle porotců *dobré myšlenky dispoziční,* Machoňův má vysokou uměleckou úroveň, Štěpánkův zase vyniká po stránce výtvarnické.[19] *Proto doporučuje porota, aby všichni tři autoři byli pozváni vyhotoviti na základě nového programu, blíže stanoveného, nové návrhy, které by byly založeny na dispozicích návrhu arch. Skřivánka.*[20] Výstava návrhů, otevřená v únoru 1922, budila velký zájem; sjížděli se na ni mimo jiných i architekti z Prahy, Brna nebo Vídně.

Paul Engelmann měl jiný názor než porota a vyzvedl naopak neoceněný společný návrh dvou Moravanů, Antonína Blažka (1874–1944) a Klaudia Madlmayra (1881–1963). *Každý, kdo se zajímá o architekturu, si bude muset bohužel zvyknout na to, že dochází k velkým změnám ve stavitelství. S touto situací je potřeba zacházet tak jako s neštěstím, které se na člověka přiřítí. Jedná se především o ty momenty, kdy se provádějí zásahy do utěšeného městského obrazu. V těchto případech jsou novoty téměř bez výjimky příčinou rozkladu starých jistot, na které nenavazuje nic hodnotného. O to více musí být příjemně překvapen nezaujatý pozorovatel, když zjistí, že mezi vystavenými projekty se nachází jeden (ostatně jen jeden jediný), jehož provedení by z uměleckého hlediska nebylo pro Olomouc neštěstím. Jeho důsledně dotažené provedení by mohlo být dokonce obohacením a zkrášlením vzhledu města. Jedná se o práci hodonínských architektů Blažka a Madlmayra. Aniž by byla nemoderní nebo by jí v budoucnu něco takového hrozilo, drží se jednoduchých, odpovídajících forem a staré Olomouci se dobře přizpůsobuje šikovným a účelným rozmístěním budov na dostupné ploše. Tímto způsobem převyšuje všechny ostatní projekty.*

---

17 PROKOP, Ursula: *Das Architekten – und Designer – Ehepaar Jacques und Jacqueline Groag : Zwei vergessene Künstler der Wiener Moderne*. Wien – Köln – Weimar 2005, s. 16.

18 ŠLAPETA, Vladimír: Adolf Loos a česká architektura. *Vlastivědný věstník moravský* 53, 2001, s. 429.

19 Výsledek soutěže projektů budoucího výstaviště v Olomouci. *Stavitel* III, 1921–1922, s. 99–100.

20 Porota pro posouzení ideových generelních návrhů výstaviště Národohospodářské výstavy v Olomouci. *Stavba* I, 1922, s. 75.

Co se týče vnějších forem výstavní budovy, předčí tento projekt ostatní v tom, že v něm není ani náznak velikášství, které lze vystopovat v dílech všech národností, jež se náhle ocitnou na vzestupu a kvůli kterému se pak pro sousední národy a okolní svět stávají nesnesitelnými. [...] *Ve většině ostatních projektů se objevuje výstavní budova navržená ve stylu, který se hodí do milionového města, ale do takového středně velikého města nepatří. Takové provedení by docílilo opačného účinku, než je zamýšlen. To, co je nevhodné, by bylo nápadné a vypadalo by obzvláště maloměšťácky.*

A dál se Engelmann zabývá pravděpodobnými důvody, proč soutěžní porota neocenila jím preferovaný návrh. Zřejmě proto, že mu schází *pompéznost, ta velká a přitom směšná okázalost, která bohužel bývá pro komisi nejčastějším důvodem k výběru. My však víme, že jen člověk, který se vyšplhal po společenském žebříčku, si může myslet, že jeho úroveň se pozná podle křiklavých šatů. Opravdu kultivovaný člověk ví, že čím je nenápadnější, o to více bývá dobře oblečen.* [...] *Pokud dojde k realizaci některého jiného projektu,* [...] *bude silueta staré zástavby, nádherných kostelů a kasáren, které rámují pohled na výstaviště, bolestným pohledem pro každého jen trochu kultivovaného člověka, ať už patří ke kterékoliv národnosti, a výsměchem jeho mladým sousedům. Bude-li však proveden Blažkův plán a bude-li dodrženo to, co slibuje, budeme i my „Nečeši" nuceni konstatovat: český národ přece jen něco pro Olomouc vykonal. Porozuměl tomu, jak připojit svoji pohlednou mladou kulturu vedle té staré, která vytvořila kostely a kasárna. To by bylo opravdu velkolepé!* [21]

Z výstavy nakonec nic nebylo mj. proto, že vojenská správa odmítla uvolnit příslušné pozemky; mezitím se také začalo o podobném výstavním podniku uvažovat v Brně a o možnost uspořádat výstavu se začala ucházet i další moravská města.

Zatímco mnozí architekti využívali obnovující se poválečné stavební konjunktury, ani Engelmann, ani Groag, se k větším úkolům dlouho nedostávali. K obratu mělo dojít až v druhé polovině 20. let. Přátelství s Ludwigem Wittgensteinem totiž přivedlo Engelmanna do filozofovy rozvětvené rodiny. Pro Ludwigovu sestru Helenu navrhuje v letech 1917–1919 úpravu jejího letoviska v Neuwaldeggu, o rok později pracuje na návrhu adaptace jejího apartmá ve vídeňském rodinném paláci, kde zároveň instaluje Ludwigovy sbírky porcelánu (vitríny jsou zadány dílnám Wiener Werkstätte). S rozhodující zakázkou se však na Engelmanna – přes jeho pochybnosti o vlastních schopnostech – koncem roku 1925 obrací další z Ludwigových sester Margaret Wittgenstein-Stonborough (1882–1958).[22] Zadává mu projekt novostavby něčeho mezi vilou a palácem – rozlehlého domu ve vídeňské Kundmanngasse. Engelmann se proto zjara příštího roku stěhuje do Vídně a pilně skicuje. Vychází nejprve ze svého návrhu vily na antické téma z Loosovy školy (1912), vrací se i k motivům z Konstandtovy olomoucké vily, inspiruje se jak monumentálním schodištěm starého wittgensteinského paláce, tak klasicismem Karla Friedricha Schinkela, ale v průběhu práce začínají tyto reminiscence ustupovat ve prospěch zjednodušování, redukce.[23] Během debat nad kresbami, do nichž se živě zapojují Wittgensteinovi sourozenci (např. sestra Hermine), začíná být zřejmé, že nejpronikavějšími glosami diskusi obohacuje vystudovaný strojní inženýr Ludwig: *Jeho poznámky*

---

[21] ENGELMANN, Paul: Die volkswirtschaftliche Ausstellung in Olmütz 1923: Eine Beschprechung der ausstellten Projekte. *Mährisches Tagblatt*, 2. 3. 1922, s. 3–4. Překlad Věra Šustková.

[22] PROKOP, Ursula: *Margaret Stonborough-Wittgenstein: Bauherrin, Intelektuelle, Mäzenin*. Wien – Köln – Weimar 2001, s. 156.

[23] WIJDEVELD, Paul: Paul Engelmann und die „Kundmanngasse". In: HUTER, Michael (Hg.): *Wittgenstein. Biographie. Philosophie. Praxis*. Wien 1989, s. 201–204.

a doporučení přesvědčují Engelmanna, že Wittgenstein umí vyjádřit záměry své sestry lépe než ona, a společně s Margaret žádají Wittgensteina, aby se na stavbě podílel jako architekt. Po dlouhém rozvažování konečně svolil a na podzim se pouští do práce na Kundmanngasse.[24] Ludwiga příznačně nezajímá dispoziční řešení – to přenechá Paulovi. Hledá v duchu dávných, již od starého Vitruvia tradovaných pouček harmonické proporce jak jednotlivých prostorů, tak jejich vzájemnou souhru, vztahuje to i na detaily až po kliky kovových oken a dveří. Paulovu hru s osovostí, symetrií či asymetričností čistí, precizuje a stále redukuje. Interiérům dodává zvláštní věcnou, přísnou, až strohou krásu, rytmus a odhmotnění. Svoje filozofické sentence převádí do reality: *Je jasné, že etika se vyjádřit nedá, etika je transcendentní (etika a estetika jedno jsou)*.[25] Oba přátelé pro tentokrát opouštějí Loosovy zásady prostorového uspořádání, naplňují a domýšlejí ovšem jeho zásady ušlechtilé čistoty a střídmosti: *Wittgensteinův přínos jako architekta – a zde spočívá příbuznost s jeho filozofickým dílem – spočívá v tom, že koncept svého přítele a sestry radikalizoval a jeho rétoriku kolísající mezi klasicismem a modernou purizoval směrem k redukovaným formám.*[26]

V práci pak Ludwig pokračuje ještě v létě 1927, kdy je dokončována hrubá stavba. Oba spolupracovníci si pořizují razítko *Paul Engelmann & Ludwig Wittgenstein Architekten*. Zapojují se mezi další *diletanty* 20. století, Franka Lloyd Wrighta, Le Corbusiera, Ludwiga Miese. Ale i sebegeniálnější diletantství má ve 20. století úskalí; stavební úřady vyžadují oprávnění vést stavbu.[27] Vynořuje se i další komplikace. Engelmann získal současně se zadáním od Margaret také zakázku na projekt rodinného domu v rodném městě. A tak se na jaře 1928 obrací na přítele Groaga, který inženýrské oprávnění má, aby dozor na Wittgensteinově domě převzal. Groag totiž zrovna dohlíží na provádění jedné vídeňské Loosovy stavby. Se zakázkami se najednou roztrhl pytel – Jacques Groag zrovna začíná také stavět v Olomouci. Oba Olomoučané jsou tak nuceni věnovat se naráz několika nelehkým stavebním úkolům. Engelmann proto začátkem léta odjíždí, spíše však prchá do Olomouce, wittgensteinovské stavby se ujímá Groag – a teď se musí on složitě vyrovnávat s Ludwigovými *justamenty*. Teprve filozofův odjezd na univerzitu v Cambridge a Paulův návrat do Vídně na podzim roku 1928 situaci uklidňují a rozestavěný palác může spět k dokončení.

Ze spojení excentrické ženy, senzitivního architekta a nesmlouvavě důsledného filozofa vznikla unikátní stavba 20. století, nazývaná také *mlčící architekturou*.[28] Ludwig Wittgenstein se za ní nakonec ohlédl příznačně relativizujícím paradoxem: *V každém velkém umění je ochočeno divoké zvíře.* [...] *Můj dům pro Gretl je výsledkem rázných i jemných souvislostí, dobré manýry, výrazem velkého porozumění pro kulturu atd. Ale přirozený život, divoký život, který se chce vybít – schází. Může se tedy také říci, schází mu zdraví.*[29]

Jaké úkoly však zaměstnávaly naše Olomoučany kromě Wittgensteinova paláce? Zatímco se ve Vídni Engelmann věnoval stavbě panského sídla, v Olomouci na něj čekal

---

[24] NEDO, Michael: Ludwig Wittgenstein : Eine biographische Skizze. In: Tamtéž, s. 52.

[25] LEITNER, Bernhard: Das Haus in Bewegung. In: Tamtéž, s. 172.

[26] KAPFINGER, Otto: Kein Haus der Modern : Entstehung und Geschichte des Palais Stonborough. In: Tamtéž, s. 220.

[27] Prováděla ji židovská firma Carl Korn, která do Vídně přesídlila z Bielska-Białe. Tedy firma, která se v roce 1895 neúspěšně zúčastnila soutěže na olomouckou synagogu, a firma, u níž předtím praktikoval vítěz této soutěže Jakob Gartner.

[28] PROKOP, U.: Das Architekten, s. 27, 30.

[29] KAPFINGER, O.: Kein Haus der Moderne, s. 231.

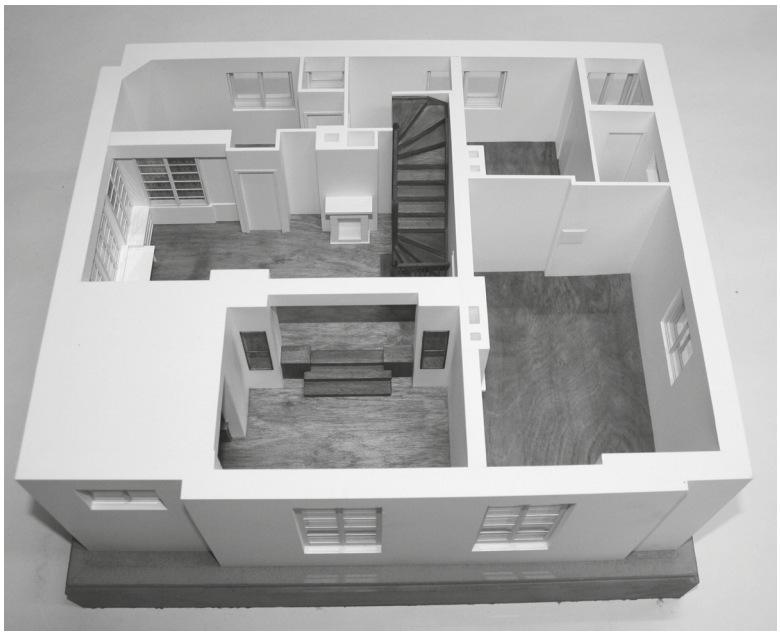

Obr. 3: Paul Engelmann, Dům Vladimíra Müllera v Olomouci – dispozice přízemí, 1927–1928, Muzeum umění Olomouc.

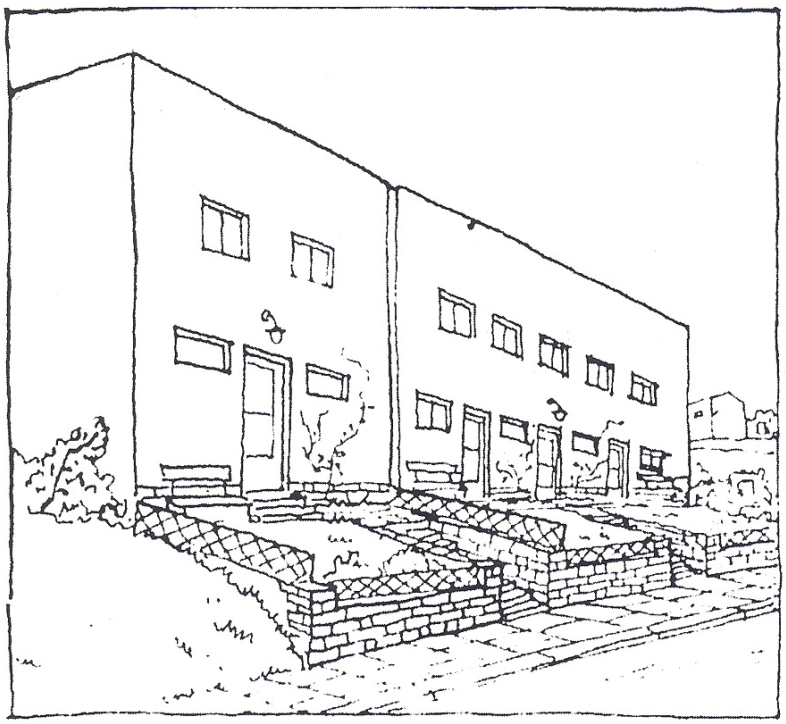

Obr. 4: Paul Engelmann, Návrh jedno- a vícerodinného domu sídliště Benedikta Liebermana ve Stanislawówě, (1930–1931).

zdánlivě prozaičtější úkol, rodinný dům v prostředí rozvíjející se tradičně české vilové čtvrtě. Zadal mu ho úředník zdejšího Pozemkového ústavu Vladimír Müller (1889–1967). Projekt i vlastní stavba se odvíjely mezi pozdním létem 1927 a červnem 1928. S vídeňským palácem má málo společného, snad jen boční průčelí rytmizované francouzskými okny. Zato loosovského je u něj hodně: hranolovitý objem zjemněný ústupkem s terasou, koncepce formování stavby zevnitř navenek, korigovaná však vytříbeným smyslem pro proporce. A pak interiér s rozvedenou myšlenkou *Raumplanu*. Za úsporným zádveřím s půvabným *vítacím* stupněm se příchozímu otevírá několik navzájem propojených prostorů s jasně a hlavně přirozeně definovanými funkcemi: napravo sezení pod trojicí oken, která jsou však z obou stran znásobena obdobně řešenými vitrínami, šikmo naproti pohled do údolí obytného prostoru s pracovním výklenkem, nalevo nejníže ležící jídelna. A uprostřed komunikační uzel s otevřeným dřevěným schodištěm k intimnímu patru. Dům však není pouze kabinetním příkladem loosovského uvažování, ale je také neméně engelmannovský: *Vybrané proporce stavby uvnitř i zvenčí a ušlechtilé detaily (zejména ve dřevě), charakteristické jemným až měkkým výrazem, jsou vzácným dokladem o Engelmannově zasněné básnické bytosti i o jeho tvůrčích architektonických schopnostech*.[30] Vyváženost mezi puristickou vůlí a emocionální notou vyústila ve schopnost nadhledu nad materiálními i duchovními potřebami, to vše ztělesněné lyrickou básní – esencí bezpečí domova vyjádřenou moderními prostředky. *Vnějšek je věcný, vnitřek jednoduchý a kontemplativní*.[31]

Zatímco Engelmann pendluje mezi *pouze* dvěma rozestavěnými domy ve Vídni a v Olomouci, Groag je na roztrhání – má na starosti dokonce stavby tři. Adolf Loos se od jara 1927 zabývá projektem vily pro mecenáše umění Anny a Hanse Mollerovy ve Vídni. Táhne ho to však do Paříže, a tak požádá Groaga, aby za něj převzal stavební dozor s tím, že detaily a případné problémy budou řešit korespondenčně.[32] Stavba je zahájena v říjnu a dokončena o rok později. O tom, že Groag neplnil roli pouhého dohlížitele, nesvědčil pouze třetinový podíl na honoráři, který mu Loos přisoudil.[33] Vila nakonec získala dvě tváře – uliční průčelí je symetrické a geometricky strohé, byť dokonale proporčně vycizelované. Zahradní fasáda je naopak komponovaná zcela asymetricky, kaskádovitě a její proporce jsou vyvažovány spíše citem. Dodnes se vedou spory o to, zda právě tady Loos nepřenechal svému spolupracovníkovi volnější ruku: *Podobné motivy Groag s oblibou používal* – byť samozřejmě později – *i ve svých vlastních stavbách*.[34]

V době dokončování Mollerovy vily se Jacques Groag dostává do styku s tvůrčím pojetím sice rovněž modernistickým, přesto však odlišným. Opět v roli stavbyvedoucího je přizván ke spolupráci s Franzem Singerem (1896–1954) a absolventkou Bauhausu Friedl Dicker-Brandeisovou (1898–1944) na vídeňském domě Hellerova tenisového klubu. Dostává tak možnost setkat se nejen se stylem výmarského učiliště, ale i Le Corbusiera.[35]

Od podzimu 1927 se navíc podle jeho návrhu začíná rozbíhat stavba vily bratra Emanuela/Emo a Gertrud Groagových na olomoucké Úřední čtvrti. Při tomto vytížení

30 ŠLAPETA, V.: Paul Engelmann a Jacques Groag, s. 87.

31 [BAKACSY, Judith]: Engelmann als Architekt in Mähren. Engelmann as Architect in Moravia. In: BAKACSY, Judith (ed.): *Paul Engelmann und das mitteleuropäische Erbe : Der Weg von Olmütz nach Israel. Paul Engelmann and the Central European Heritage : The Path from Olomouc to Israel*. Wien – Bozen 1999, s. 42.

32 PROKOP, Ursula: *Zum jüdischen Erbe in der Wiener Architektur*. Wien – Köln – Weimar 2016, s. 136.

33 RUKSCHCIO, Burkhardt – SCHACHEL, Roland: *Adolf Loos : Leben und Werk*. Salzburg – Wien 1982, s. 600.

34 ŠLAPETA, V.: Paul Engelmann a Jacques Groag, s. 88.

35 PROKOP, U.: Das Architekten, s. 37.

není divu, že první samostatný architektův úkol komplikují problémy hrozící dokonce rodinnou roztržkou. Groag není schopen pohotově dodávat výkresy, takže koncepčního řízení stavby se ujímají bratr Emo s šéfem provádějící firmy, Jacquesovým spolužákem z vídeňské techniky Ernstem Weiszem (1892–?). S tímtéž Weiszem, jehož práce publikované roku 1925 v časopise *Dekorative Kunst* v dopisu bratrovi Jacques glosuje: *Tyto strašné kýčařiny a bezvýznamnosti mě vedou k psaní, co pro dobrého architekta bude víc…!* [36]

Starší Emo Groag, který se po otcově smrti stal rodinným a firemním šéfem, zřejmě bratrovi brzy odpustil jeho prohřešky, omluvitelné navíc takovým pracovním přetížením, a začal mu v olomoucké židovské obci, zejména mezi spřátelenými sladovníky, zprostředkovávat další zakázky.

Vraťme se však k Engelmannovi. Řada mezer a otazníků se dosud vázala především k posledním pěti letům (1929–1934) jeho života v Evropě. Například k soutěži na *vzdušné lázně, sportoviště a výstaviště* v Opavě, která proběhla v roce 1929. Vedle dalších 85 soutěžících se jí také zúčastnili – každý ovšem samostatně – Engelmann i Groag, a oba byli oceněni.[37] Engelmannův návrh s heslem *Braunwand*, který se ocitl mezi zakoupenými náčrty, měl tři autory – vedle Paula Engelmanna ještě zahradního architekta Hugo Riesenfelda (1906–1942) a žáka olomoucké *stavební školy* (sic!) Otto Sonnenscheina (1908–?). Návrh se sice zřejmě nedochoval, ale na Engelmannovo spojení zejména s Riesenfeldem navíc odkazuje razítko *Projektanti P. Engelmann H. Riesenfeld architekti dům zahrada byt Olomouc Škroupova 10* z jiného, pozdějšího projektu.

O tom, kdo byli oba Engelmannovi společníci, nás velmi stručně informují olomoucké policejní přihlášky. Hugo Riesenfeld se jako prvorozený ze dvou synů narodil 4. listopadu 1906 v Hranicích. Někdy před první světovou válkou, nebo v jejím průběhu se jeho otec Max ženatý s Olgou Kohnovou přestěhoval s rodinou do Olomouce, kde byl jmenován vrchním radou ředitelství státních drah.[38] Kde Hugo vystudoval nebo se vyučil zahradnímu umění, není známo.

Podobně kusé jsou rovněž informace o třetím ze spoluautorů opavského návrhu. Stavební inženýr Otto Sonenschein (někdy též Sonnenschein) byl olomoucký rodák – světlo světa zde spatřil 8. října 1908.[39] Zatímco spolupráce se Sonenscheinem se zřejmě (ne však doloženě) omezila pouze na opavskou soutěž, s Riesenfeldem Engelmanna pravděpodobně spojily i další úkoly. Paul byl od svého poválečného návratu z Vídně v květnu 1919 až do konce roku 1928 policejně přihlášen u své matky v zadním traktu *Palais am Mauritzplatz*. Od 6. prosince 1928 do 31. března 1932 se policejně přihlásil do Riesenfeldova bytu v nájemní vile ve Škroupově 10.[40] Víc než čtyři roky tady pak přebývali ve společně pronajatém bytě-ateliéru. Tady vznikl nejen návrh pro Opavu, ale i další projekty z přelomu 20. a 30. let. Byt-ateliér zřejmě Engelmannovi poskytl možnost pracovat i na jeho největší zakázce.

Ve Škroupově ulici se totiž zrodil z hlediska jeho dosavadní tvorby výjimečný projekt. Kolem roku 1930 se na architekta obrátil Benedikt Lieberman (1891–1950) ze

---

36 Tamtéž, s. 20.

37 První cenu získal opavský architekt Otto Reichner, který byl také pověřen provedením stavby, druhou cenu Hanuš Vasak z Drážďan a třetí cenu Jacques Groag. Jeden ze dvou zakoupených návrhů byl od Karla Benirschkeho, šumperského rodáka z Chemnitz. Vzdušné lázně, sportoviště a výstaviště v Opavě. *Stavitel* 10, 1929, s. 156; *Ostdeutsche Bau-Zeitung* 27, 1929, s. 654.

38 SOkA Olomouc, policejní přihlášky Maxe Riesenfelda.

39 Jeho rodiči byli Jakob a Sára rozená Kohnová. Tamtéž, policejní přihlášky Otto Sonnenscheina.

40 Tamtéž, policejní přihláška Paula Engelmanna.

Stanislawówa (dnešní Ivano-Frankivsk) v tehdejší polské Haliči. Spojení pravděpodobně zprostředkovala Benediktova sestra Hanna, která přijela navštívit jak svého synovce Jiřího Brechera, tak prasynovce Engelmanna.

Benedikt Lieberman studoval před válkou ve Vídni, kde se mimo jiné seznámil s architektonickou modernou. Filantropicky založený průmyslník se rozhodl vybudovat na severním předměstí Stanislawówa, v sousedství novostavby svého lihovaru z let 1927–1928, obytnou kolonii pro úředníky a dělníky. Funkci hlavního architekta svěřil Engelmannovi. Navíc mu doporučil spolupráci se dvěma absolventy varšavské polytechniky, rodákem z Lodže Jerzy Berlinerem (1901–1942) a Henrykem/Heinrichem Oderfeldem (1896–1944).[41] Všichni tři – a není vyloučeno, že i Riesenfeld – se začali věnovat projektu kolonie se stovkou rodinných i vícerodinných řadových domů. Vycházeli přitom z regulačního plánu Stanislawówa od vyznavače zahradních měst lvovského Ignacy Drexlera (1878–1930). Liebermanův projekt před časem zveřejnily Judith Bakacsy a Zanna Komar, takže se omezíme na stručné shrnutí.[42]

Návrh kolonie *Neue Häuser* byl roku 1931 včetně zevrubného komentáře publikován ve varšavském odborném periodiku *Dom Osiedle Mieszkanie* jako velmi zdařilý pokus.[43] Recenzent zejména ocenil to, že se například autoři projektu na rozdíl od Varšavy nevydali tradiční cestou zahradních měst, ale inspirovali se progresivními urbanistickými směry. Relativní klid a čisté ovzduší má domovním liniím poskytnout základní zásada – situovat je kolmo k uliční síti. Většina domů je řadových na velmi úzkých parcelách, pouze třicet parcel je dvojnásobně velkých pro stavbu dvojdomů.

K překonání počáteční nedůvěry vystavěli členové družstva dva vzorové domy, ale rozpaky stále přetrvávaly. *Za experiment v rámci bytového družstva můžeme označit stavbu domu se čtyřmi bytovými jednotkami na jedné hypoteční parcele. Je těžké si představit, že by byly čtyři rodiny schopné sladit společný život bez třenic a nedorozumění.* […] *Domy a vybavení projektoval architekt Paul Engelmann z Olomouce. Architektura jejich exteriéru díky svým malým okenním otvorům připomíná důstojnické domy v městské části Varšavy zvané Żoliborz ze stejného období jako toto sídliště. Ostatně také dojem z interiérů je podobný. Údiv návštěvníků vzorových domů budily jejich minimální rozměry. Nepodařilo by se však přesvědčit nikoho z laiků, že se v tom' dá bydlet, kdyby součástí prohlídky nebyla nejdůležitější část – kompletní vybavení interiérů. To, co se zde představilo, je pokrokem vůči výstavě „Mieszkanie Najmniejsze w Warszawie". Barevnost užitého nábytku a jeho přizpůsobení bytu vynikly o to více, že byly stěny vymalovány pouze na bílo. Nábytek, a to nemluvíme o jeho estetické hodnotě, byl velice promyšlený a cíleně budil obdiv. Co je ještě znamenitější, že se líbil jak starším lidem, tak i mládeži. Dovedná práce s barevnými tkaninami, jako např. dobře rozmístěnými závěsy dělícími jednotlivé části bytu (převážně bez dveří), lampy jednoduchých tvarů – to všechno utvářelo teplou, útulnou atmosféru, která působí na*

---

41 Jerzy Berliner. Online cit. 25. 6. 2018 dostupné in: http://www.inmemoriam.architektsarp.pl/pokaz/jerzy_berliner,11702. Oderfeld měl s obdobnou tematikou zkušenosti, již v roce 1920 se společně s Lucjanem Korngoldem zúčastnil soutěže na typové dělnické domky. Henryk Oderfeld. Online cit. 10. 3. 2019 dostupné in: http://www.inmemoriam.architektsarp.pl/pokaz/henryk_oderfeld,25600.

42 BAKACSY, Judith: Neues zu Paul Engelmann. Die Siedlung Neue Häuser. Städte-, Siedlungs- und Wohnbau Anfang des 20. Jahrhunderts. In: METHLAGL, Walter – SCHNEIDER, Ursula A. (eds.): *Mitteilungen aus dem Brenner-Archiv* 2000, č. 19, s. 72–83; KOMAR Zanna, Paul Engelmanns Siedlungshäuser in Stanisławów vor dem Hintergrund der Architekturentwicklung der Stadt in der Zwischenkriegszeit. In: Tamtéž s. 84–91.

43 JN [NAGABCZYSKI, J.]: Pokaz w Stanisławowie, *Dom Osiedle Mieszkanie* III, 1931, č. 12, s. 25–29. Překlad Markéta Fucimanová.

každého diváka. Přesvědčivým argumentem bylo, že je možné na tak malém prostoru bydlet hezky a cítit se dobře. A že pouze takovýmto způsobem se dají uspokojit všechny potřeby skromné rodiny. Staré pravidlo jídelního stolu uprostřed pokoje bylo jednoduše porušeno, ale na návštěvníky působilo přesvědčivě. Všechny stoly […] *se umístily ke stěnám. Ve výklencích jsou promyšlené poličky a skříně, které kromě toho, že zabírají minimum plochy, poskytly prostor pro umístění veškerých předmětů, jaké může vlastnit průměrná rodina hůře placeného administrativního pracovníka či kvalifikovaného dělníka. Lakovaný či mořený nábytek. Ostatně detail pro pobavení – i přesto, že se jednalo o byt s horším prostorem, dokázal právě on barevným nábytkem zaujmout mnohem více návštěvníků, kteří vždy zkoumají každý detail. Ukazuje se, že je třeba před lidi představit v zásadě dobrou modernu na správném podnosu, aby se mohli přesvědčit o její účelnosti a opodstatnění.* […] *Zařízení bytů se neomezovalo pouze na nábytek, skříně byly vybaveny moderním nádobím, porcelánem, sklem. Sestrojen byl rovněž speciální typ pokojové „minimalistické chladničky". Projekt kuchyně, čemuž se v současné době přikládá tolik váhy, možná není v souladu s nejmodernějšími teoriemi, je však dostatečně pohodlný, a na místní poměry díky své úspornosti revoluční.* […] *V přízemí jednorodinného domu je předsíň a hala, obývací pokoj s výklenkem pro pracovní kout, (eventuelně) pro spaní, pokojík pro služebnou, kuchyně, koupelna s prádelnou a WC. V prvním patře se nachází sušárna (která má normální okno, takže může být využitá jako doplňkový pokoj), stupínek se spíží, ložnice rodičů a dětí. Dům pro čtyři rodiny má tři dispoziční typy. V přízemí je předsíň, z níž je přímý vstup do kuchyně, obývacího pokoje a malého pokoje bez topení. U kuchyně se nachází prádelna, koupelna, kterou se vychází na domácí dvorek.* […] *Velký obytný prostor (rozdělený pouze závěsy na jednotlivé části). Čtyři místa na spaní s možností pracovního koutu na třech místech. Druhý byt v prvním patře má hlavní vstup přímo do obývacího pokoje, který je spojený s kuchyňským koutem (se 2 okny). V této kuchyni se kromě jiného zařízení představoval také typ stolu sloužícího jako dřez i pracovní plocha. Ve výklenku pod oknem byla dvě spací místa. Ani podzim neobměkčil přísné oko obyvatel Stanisławóva, kteří si ještě na moderní architekturu nezvykli. Až zeleň zlepší vnější vzezření domů, kterým není co vyčítat.*

V osvětou vedené snaze podpořit informovanost obyvatel se Lieberman obrátil o pomoc na společnost *Polskie Towarzystwo Reformy Mieszkaniowej*, která připravila dvanáct informačních panelů k bytové problematice – jakousi encyklopedii bytového stavitelství. Panely byly navíc doplněny projekty typových řešení bytů z berlínské výstavy polské architektury. Při varšavském uvedení bylo navíc vystaveno 65 panelů putovní výstavy *Das neue Frankfurt* spojených s přednáškou Leonarda Tomaszewského (1899–1972) v Polytechnickém sdružení, která přilákala 85 návštěvníků, převážně inženýrů. Jako polská premiéra se také promítal propagační film *Miasto Jutra* uvedený přednáškou architekta Oderfelda *O moderním bydlení a sídlišti*. Během patnácti dní navštívilo výstavu ve Stanisławówě 2 300 zájemců včetně řady hostí a středoškolské mládeže – to byl jistě na šedesátitisícové město úspěch. Výsledky ankety mezi návštěvníky nebyly sice ještě v době publikování recenze známé, ale někteří z nich se již přihlašovali k 50% bankovnímu úvěru na stavbu. To vše svědčilo o nebývalém úspěchu tohoto experimentu.

Lieberman tedy pojal výstavbu obytné kolonie pro stavební a bytové družstvo *Neue Häuser* na předměstí Rogalszczyzna velkoryse. Propagační součástí se stal i model celkového řešení. Vycházelo z nepravidelného pozemku proťatého několika stávajícími ulicemi. Nová čtvrť se měla dělit na dvě části se zeleným prostranstvím a budovou školy uprostřed. Jednopatrové obytné domy byly přístupné pěšími uličkami. Každý z nich měl mít zahradu.

Engelmann se projektům jedno- i vícerodinných řadových domů, jak jsme uvedli, věnoval do nejmenších detailů a uplatňoval zde starší zkušenosti. Minimální schodiště bylo podobné tomu, jež například v letech 1925–1926 užili Adolf Loos s Janem Vaňkem u tzv. domů s jednou zdí ať již v Brně, nebo v Černé Hoře. U vnitřního vybavení nezapřel loosovskou úctu k tradičním prvkům a materiálům – dřevu, textilu, kobercům, pestrobarevným závěsům. Smysl pro respektování středostavovské tradice bydlení mu nicméně nebránil v navrhování zcela funkčního rozvržení nábytkové sestavy – sezení ve tvaru L, psacích stolů situovaných ve spojení s podokenními parapety apod.

Podobně tomu bylo u vnější architektury, u puristicky věcných průčelí s plochou střechou, která korespondovala s jazykem německé avantgardy v rozpětí od umělců Bauhausu, skupiny Der Ring, autorů berlínských sídlišť až po teze Hannese Meyera, tedy s duchem *Neues Bauen*. Ale také s filozofickými východisky, s nimiž se Engelmann již před válkou seznamoval v Loosově škole. Jak podotýká Bakacsy, téma formy pro existenční minimum nastolilo především druhé setkání členů CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne) ve Frankfurtu nad Mohanem v roce 1929. Stanislawówská výstava však navíc navázala na sérii výstav bydlení počínaje první, která se pod názvem Weissenhofsiedlung uskutečnila v roce 1927 ve Stuttgartu.

Z více než stovky plánovaných domů se ovšem v důsledku hospodářské krize i částečného odporu místních úřadů podařilo v roce 1932 postavit ve třech ulicích pouze šest domů a o tři roky později další čtyři jednorodinné stavby. Můžeme se jen domýšlet, zda měla pro sionisticky orientovaného Engelmanna práce pro haličské město o zhruba šedesáti tisících obyvatelích s padesátiprocentním podílem židovské komunity stejný emoční podtext jako například setkání Franze Kafky s východním židovstvím.

Se sionismem mohly souviset i dvě Engelmannovy zakázky pro Ostravu, jedno z významných sionistických center meziválečného Československa. První z nich představuje menší záhadu. Vídeňský soupis Engelmannova díla zde k roku 1930 uvádí *vilu Beckmann*. Rodák od Chlumce nad Cidlinou, mistr zámečnický Sigmund Beckmann (1872–1934) získal domovské právo v Ostravě koncem roku 1909. Byl ženatý s Charlottou rozenou Süsserovou (1877–?) z Hrabové. V roce 1922 si koupili starší rodinný dům ve Vítkovicích č. p. 722, který o rok dříve prošel přestavbou vítkovického stavitele Leopolda Lamicha. Zdali a jak případně mohl Engelmann do této stavby zasáhnout, se dosud nepodařilo zjistit, protože pozdější dokumentace než Lamichova se nedochovala a rovněž stavba již neexistuje.

Beckmann nás však přivádí k druhé Engelmannově ostravské zakázce. V roce 1929 totiž prodal svůj starý činžovní dům pro 23 nájemníků ve Vítkovicích Josefu Guttmannovi.[44] Josef Vilém Guttmann (1892–?), rodák z Ostravy-Vítkovic, získal v roce 1920 společně se Sigmundem Slatnerem živnostenské oprávnění pro obchod smíšeným zbožím. Po osamostatnění v roce 1932 si otevřel velkoobchod s papírem na Masarykově náměstí 10 s pobočným závodem v třídě 28. října 26, o rok později ještě ve filiálce v Nádražní třídě 47, aby roku 1936 přesídlil do Těšínské ulice 13. Guttmann byl od roku 1925 ženatý s Hermínou rozenou Haberovou z Radvanic (1904–?), měli dvě dcery Lilly (1926) a Hertu (1931).[45]

---

[44] Vítkovice č. p. 447, Tavičská 24. Archiv Města Ostravy (dále AMO), domovská karta 1130; Tamtéž, Národní výbor Ostrava-Vítkovice, domovský výkaz č. p. 447, 722.

[45] AMO, fond Okresní úřad Moravská Ostrava 1855–1941, VI/2; Tamtéž, domovská karta 878.

Obr. 5: Paul Engelmann, Vila Josefa Guttmanna ve Slezské Ostravě, 1932, archiv autora (2008).

Obr. 6: Lieberman House Museum, Nahariya, snímek Avishai Teicher 2012, PikiWiki_Israel_27970_Liberman_house_in_Nahariya.

Žádost o povolení na stavbu vily ve svahu Slezské Ostravy si Guttmann podal 22. března 1932, získal je 1. dubna, o pět měsíců později 31. srpna požádal o kolaudaci, která proběhla 12. září 1932. Vilu stavěl podle Engelmannova návrhu moravskoostravský stavitel Isidor Zehngut.[46]

Největší z Engelmannových vilových staveb je jednopatrový podsklepený dům na obdélném půdorysu s plochou střechou.[47] Obecně oblíbené řešení ve tvaru L umožnilo situování obytných místností v přízemí k jižní terase. Zbývající část dispozice byla věnovaná vstupní partii a kuchyňskému provozu. Rekonstruovat původní záměry stavebníka a jeho architekta přitom po válečném poničení (dům byl 23. března 1945 zasažen bombardováním) a několika vlnách následných přestaveb (zejména v letech 1946–1947 a v polovině 70. let) není dnes jednoduché. Navíc je pravděpodobné, že vila prošla dílčími změnami již během stavby. Nezvyklá je zejména dvojice identických vstupů do domu stejně jako dvě sousedící samostatná schodiště z přízemku do patra. Engelmann tedy s největší pravděpodobností dostal zadání navrhnout dům pro dvě rodiny: větší byt o dvou obytných místnostech s kuchyní v přízemí a dvěma ložnicemi s šatnou v patře tak doplňuje menší byt s pokojem v přízemí a ložnicí s šatnou nahoře. Podobně jako u olomoucké Müllerovy vily i zde architekt uplatnil motiv otevřeného schodiště, respektive dvou dřevěných schodišť mířících z obývacích pokojů obou bytů ke komunikačním halám v patře. Včetně motivu koule – svého podpisu – na zábradlí.

Zatímco severozápadní vstupní průčelí je zcela symetrické, severovýchodní fasádu ovládá motiv dvojice pásových oken. Proti oběma střídmým frontám jsou další dvě fasády směřující k jihu bohatě hmotově pročleněné rizality a akcentované francouzskými okny. Průčelí jako by zrcadlila tři současná rozpoložení a snad i východiska možného dalšího architektova směřování: vedle strohé severozápadní fasády jemná lyrická poloha vstupní fronty a konečně bohatá prostorová hra obou k jihu otočených fasád, u nichž Engelmann zřetelně usiloval o potlačení masivnosti ve prospěch drobnějšího měřítka a proporční vyváženosti.[48]

Nevyjasněná zůstávala tradovaná poznámka o Engelmannově autorství Grossova domu z roku 1930 v Lipníku nad Bečvou.[49] Pátrání po něm vrátilo autora této studie opět do Engelmannovy rodné Olomouce. Jak jsme již uvedli, Engelmann pobýval v bytě-ateliéru ve Škroupově ulici do konce března 1932. Od 1. dubna se znovu policejně přihlásil do matčina bytu; u následujícího projektu již bylo jméno Riesenfeld i Škroupova ulice na zmíněném razítku škrtnuté. Engelmann jím opatřil dva výkresy *Plánu ku postavení jednopatrové vily pro slečnu Ellinor R. Goldmannovou v ulici Pod lipami – Úřední čtvrť*. Jsou datovány 18. července 1932, opatřeny upraveným razítkem s doplněnou staronovou adresou matčina bytu a podpisy Engelmanna, stavebního inženýra Bedřicha/Friedricha Schönfelda a za Ellinor Ruth Goldmannovou inženýra Leo Josefa Grosse.

Rodina Ellinořina otce Williama se v 19. století dostala přes Vídeň do Dánska a Belgie, matka Johanna Nussbaumová zase pocházela z německého Dessau.[50] Po smrti prvního muže se podruhé provdala za břeclavského rodáka, inženýra-stavebního chemika Leo

---

46 Archiv stavebního úřadu městské části Slezská Ostrava, č. p. 1373, Michálkovická 48.

47 STRAKOŠ Martin: *Průvodce architekturou Ostravy : Ostrava Architecture Guide*. Ostrava 2009, s. 304, 389.

48 Ve druhé polovině roku 1934 ostravský architekt Alfred Reichenbaum (1903–?) předsadil vstupní části prosklenou verandu.

49 Paul Engelmann. Online cit. 24. 6. 2018 dostupné na http://www.architektenlexikon.at/de/108.htm.

50 Podle jiného z údajů se měla narodit ve Frankfurtu nad Odrou. SOkA Olomouc, policejní přihlášky Leo Josefa Grosse a Ellinor Ruth Goldmannové. – William Goldmann. Online cit. 21. 2. 2018 dostupné na https://wc.rootsweb.ancestry.com/cgi-bin/igm.cgi?op=PED & db=noblecircles & id=I132626 & style=TABLE.

Josefa Grosse, vedoucího v některém z olomouckých závodů. Šestnáctiletá Ellinor, která se v roce 1911 narodila v Dessau, se do Olomouce přistěhovala v květnu 1927 z Berlína.

Návrh slečnina domu u Engelmanna zřejmě objednal její otčím Gross, který byl také později uváděn jako majitel bytu, u něhož je nevlastní dcera v novostavbě přihlášena. To vysvětluje dosavadní omyl – v Lipníku nad Bečvou v těch letech nebyl žádný Gross evidován.

Jak se Grossovi a Goldmannová s Engelmannem seznámili, se už zřejmě nedozvíme. Architekt zakázky příliš nevyhledával. Podle vzpomínky jednoho z pamětníků Amose Handela žil velmi skromně, nezřídka za nezištné podpory svých zdejších přátel. Jeho osobitý přístup k obživě potvrzuje i vzpomínka přítele Maxe Zweiga: *Ve svém povolání osvědčoval nejvyšší stupeň zodpovědnosti a spolehlivosti. Ačkoliv spíš inklinoval k lenosti, plnil neúnavně a do nejmenších detailů všechna přání svých zákazníků. Přitom tak málo dbal svého vlastního prospěchu, že zákazníci při přebírání účtů nevěřili svým očím*.[51] O nějakém místním věhlasu žáka slavného Loose nemohlo být zřejmě řeči. Málokdo si už asi vzpomínal na ohlas zdejší předválečné Loosovy přednášky, kterou Engelmann zprostředkoval, a neuskutečněnou studii Konstandtovy vily zřejmě neznal vůbec nikdo.[52] Když Loos v roce 1933 zemřel, věnoval tomu nejpopulárnější olomoucký německý deník jen stručnou, byť poučenou zmínku.[53]

Staveniště Ellinořina domu získala rodina v ulici Pod Lipami.[54] Vznikal jako komornější součást sousední vily. Také stavební řízení proběhlo 27. července 1932 současně s posouzením projektu vily lékaře ve Velké Střelné Erwina Basse a pražské úřednice Jenny Spitzerové. Stavební komise si přitom vymínila, že větší z budov *má tvořiti se sousedním domem dvojdomek v otevřeném systému, architektonicky provedený v novodobé architektuře s plochými střechami resp. terasami. Za tím účelem dlužno, aby oba tyto domy se jeden druhému částečně přizpůsobily*.[55] Vyhovět nebylo obtížné, vždyť obě stavby prováděl zdejší stavitel Schönfeld. Zatímco slečnin dům byl kolaudován 12. prosince, sousední vila o dva dny později. Zdali Engelmann navrhoval oba domy už zřejmě nelze pro značné pozdější přestavby a scházející dokumentaci zjistit. Není to ale vzhledem ke komisní poznámce pravděpodobné.

Slečna Goldmannová se na novou adresu policejně přihlásila 3. prosince 1932 a v dubnu následujícího roku se k ní stěhují i její rodiče. Hlavní motiv stavby domu se ozřejmil půl roku po kolaudaci. Dne 8. června 1933 se Ellinor provdala za (JU)Dr. Pavla Steinhauera, domovsky příslušného do Popovic u Hradce Králové (dnes Třesovice-Popovice).

Návrh domu studentky práv Ellinor R. Goldmannové vyrůstal na ploše zhruba 10×9 m. V přední části je podsklepený, dvě podlaží jsou obytná, přístavek ve třetím patře zpřístupňoval plochou střechu skrytou za atikou. Do domu se vstupovalo z bočního průčelí, z čela rizalitu s Engelmannovým (i Groagovým) oblíbeným motivem minimálního zádveří, za nímž následovala jen dvojnásobně velká předsíň. Vlevo, v zadní části, byla malá kuchyně a ještě menší pokojík služebné. Napravo pak jediný, v kontrastu se vstupem velký a velkoryse rozvinutý obytný prostor, proti Müllerovu domu a podobně jako u Guttmannovy vily tentokrát v jediném, výškově nediferencovaném pojetí (tedy bez motivu Raumplanu).

---

51 ZWEIG, Max: Vzpomínky, s. 239.

52 ZATLOUKAL, Pavel: *Meditace o architektuře : Olomouc – Brno – Hradec Králové 1815–1915*. Praha 2016, s. 407–412.

53 Architekt Adolf Loos †. *Mährisches Tagblatt*, 25. 8. 1933.

54 Pod lipami 15, Nová Ulice č. p. 532.

55 Archiv stavebního úřadu Olomouc, Nová Ulice č. p. 533.

Přesto opět s vybraně poetickým smyslem pro vytváření kouzla domova a zabydlenosti. Jeho diagonální uspořádání sem vnášelo nejen dynamiku, ale umožnilo také jasné funkční rozvržení. Přední část hned za vstupem a proti schodišti, pravděpodobně pracovna budoucí advokátky, byla vyřešena asymetricky, s prosvětlením ze tří stran. V maximální míře spojila vizuálně interiér s vnějškem. Naopak symetricky koncipovaná zadní polovina, *zasunutá* do hloubky dispozice, poskytovala intimitu, stávala se klidným útulkem. Oběma částem uprostřed dominoval další dynamický prvek vybíhajícího dřevěného schodiště k patru – jediná citace z Müllerovy a Guttmannovy vily. Relativně menší zastavěná plocha tak navozovala pocit maximálního prostoru a přívětivé funkční dělby na pracovní, komunikační a společenskou část. Funkční separaci architekt uplatnil i v ložnicovém patře: za vstupním prostorem následovala menší ložnice s koupelnou, zatímco v protější části tvořily dvě další ložnice potenciální samostatnou jednotku pro rodiče. Z větší ložnice bylo navíc možné vystoupit na balkon. Rozdíl proti řešení Müllerova domu byl ještě zřetelnější u průčelí. Zatímco vysokou zadní fasádu člení symetricky seřazená trojice oken, jak hlavní, tak zejména boční průčelí představovaly vytříbenou, graficky čistou a dokonalou kompozici. Proti Müllerovu domu prozrazovala větší hmotová členitost této stavby důraz položený na zřetelné formování stavby zevnitř navenek. Filozof a básník Engelmann zde zálibně pracoval i s některými kontemplativními motivy: cesta k domu přece nemusí být nutně co nejkratší, navíc může míjet pásové okno (první v Olomouci), které tvoří součást jakéhosi *vítacího* rizalitu v roli *rozhledny*, která komunikaci s hostem umožní ještě před jeho překročením domovního prahu.

Zatímco domy navržené pro Stanislawów stále ještě odrážely vliv puristického cítění 20. let a zatímco se obě hlavní fasády Müllerova domu vyznačují formální vázaností, v Ostravě i zde se Engelmannův rukopis již zcela osvobodil. V olomouckém kontextu navíc představoval dům slečny Goldmannové první skutečně funkcionalistickou stavbu.[56]

Vladimír Šlapeta se ve svém posledním zamyšlení nad dílem obou olomouckých žáků Adolfa Loose pokusil zasadit je do minimálně středoevropských souvislostí. Ani Engelmann se svým filozoficko-metafyzickým směřováním, ani Groag u své lyrické koncepce podle něj nepřekračovali hranice vymezené generaci vídeňského tradicionalismu s jejím bojem proti ornamentu. Groag (blízký dílu Ernsta A. Plischkeho a Waltera Loose) je překročil pouze u organicky ztvárněných víkendových domů blízkých tvorbě některých členů berlínské skupiny Der Ring (Adolf Rading, Hans Scharoun, Ludwig Hilberseimer ad.).[57] Obě posledně komentované stavby – domy Guttmannův a Goldmannové – toto vymezení podle mého názoru relativizují.

Uměleckohistorický přístup s jeho hodnocením především z hlediska inovace je však možné doplnit i dalšími náměty souvisejícími spíše s jinými než pouze uměleckohistorickými oblastmi. U obou Engelmannových olomouckých děl i ostravské stavby se nabízí otázka, do jaké míry architekt do těchto staveb vtělil osobité *otisky* svých klientů a do jaké míry vytvářel ideální prostředí rodinného života z obecnějšího hlediska? Proč jej vlastně část židovské komunity vyhledávala? Proč měly jeho stavební básně, tvořící jakési komorní souostroví zhmotnělých meditací o možnosti harmonického soužití nového, moderního se starosvětským, patriarchálním, ba téměř archetypálním v olomouckém

[56] Dům byl v letech 2004–2005 zcela znehodnocen přestavbou.

[57] ŠLAPETA, Vladimír: Paul Engelmann und Jacques Groag, di Olmützer Schüler von Adolf Loos. In: SCHNEIDER, Ursula A. (ed.): *Paul Engelmann (1891–1965) : Architektur. Judentum. Moderne*. Wien – Bozen 1999, s. 112.

Obr. 7: Paul Engelmann, Dům Ellinor R. Goldmannové v Olomouci, 1932,
archiv Miroslava Urbana (2004).

i ostravském a tím spíše širším okruhu omezený vliv vesměs pouze na zdejší židovskou obec? Výjimkou byl Vladimír Müller, o němž však bylo známé, že vyhledává židovskou společnost. Co mohl židovské obci kromě krásy, elegance a představy o modernosti nabídnout jaksi navíc? Židovští i němečtí architekti byli v meziválečném Československu vesměs vyloučeni z veřejných, ať již státních, nebo obecních zakázek. Také jejich publicita byla zanedbatelná. Jejich dílo soustředěné k hledání specifické podoby domovů tak suplovalo víc než jen samotné bydlení. Nehrála zde také roli nostalgická nota vzpomínek na svět, který rozvrátila velká válka?

Guttmannova vila a dům slečny Goldmannové jsou posledními známými Engelmannovými stavbami v Evropě. Po matčině smrti se 9. července 1934 z Olomouce odhlásil a odjel do Palestiny.

Na doporučení přítele z *olomouckého kroužku* Maxe Zweiga se v Tel Avivu uchýlil k opavskému rodákovi, německému uměleckému historikovi Arthuru Wachsbergerovi (1891–1943), s nímž se Zweig znal již od první světové války. Po studiu dějin umění ve Vídni se Wachsberger živil jako umělecký historik specializující se na východoasijské umění v Berlíně a v Kolíně nad Rýnem. S Zweigem se začali znovu stýkat od roku 1928. Wachsberger v té době pracoval v kolínském avantgardním studiu pro bytovou architekturu, které produkovalo jím navržený nábytek. Jako přesvědčený sionista odjel v roce 1933 do Palestiny.[58] Otevřel si zde podnik *The cultivated home* a s velkým úspěchem tak *vnesl do Palestiny kulturu bydlení, která zde předtím neexistovala*. Zweig dal Engelmannovi *s sebou doporučující dopis na* [...] *Wachsbergera v naději, že dva muži duchovního formátu v sobě najdou zalíbení. Arthur okamžitě poznal, že jsem mu nevědomky poslal velmi vítaného pomocníka a s radostí angažoval tohoto žáka Adolfa Loose jako stálého návrháře nábytku*.[59] Engelmannovi poskytl nejen zaměstnání, ale i ubytování. V roce 1938 se u Wachsbergera ubytoval také Zweig, aby si o rok později našli s Engelmannem vlastní společný skromný podnájem, v němž Engelmann obýval pokoj a Zweig kuchyni.

Engelmann navrhoval interiéry a příležitostně – podobně jako v Olomouci – se věnoval architektuře. Projektem vily ředitele Agrobanky v Tel Avivu (1936) se vrátil ke své staré lásce z dob školení u Loose – studii vily na antické téma. Ve stejném roce řešil i zcela nové a jistě láskyplné téma, návrh kibucu. S jiným Loosovým spolupracovníkem, rodákem ze Sokolova Jehudou Kurt Ungerem (1907–1989) se v roce 1937 zúčastnili soutěže na regulační plán a pak znovu na tržiště v Haifě.

U svého vrcholného palestinského díla z let 1937–1938 se Engelmannovi podařilo naposledy, ale jinak než dříve uplatnit některé ze zásad Loosovy školy. Vilu Yadlin v Haifě formoval na velkoryse rozvinutém větrníkovém půdorysu s terasami, motivem Raumplanu a s hlavním prvkem půlkruhově vybíhajícího maximálně proskleného křídla haly. Tímto z hlediska své dosavadní tvorby zcela neznámým motivem přitom zřetelně reagoval na aktuální podněty nového prostředí.

Erich Mendelsohn (1887–1953) se v letech 1935–1941, kdy akcentoval návrší kolem Jeruzaléma monumentálními stavbami, pokoušel sloučit své klasicizující i dynamické formy s orientálními inspiracemi v duchu pátrání po obecně semitské identitě, po syntéze mezi Východem a Západem. Jeho architektonická mise inspirovaná spirituálně však byla jen málo slučitelná s úsilím mladších tvůrců, rovněž příslušníků páté aliji, prchající před nacismem, kteří se v Tel Avivu pokoušeli vytvářet architektonickou verzi izraelské identity.

[58] Artur Wachsberger. Online, cit. 10. 5. 2018 dostupné in: https://de.wikipedia.org/wiki/Artur_Wachsberger.

[59] ZWEIG, M.: Vzpomínky, s. 235, 237.

Tel Aviv, založený v roce 1909, býval charakterizován jako *nepopsaný čistý list na dunách*. Z motivů jeho bílé architektury musel Engelmanna na první pohled zaujmout právě nejcharakterističtější prvek dramaticky oválných balkonů a lodžií – ztělesnění transparentního přechodu mezi vnějškem a interiérem, dialogu mezi nebem a zemí. A samozřejmě i další nekonečné variace při hledání nových verzí modernistického jazyka s neobyčejnou hravostí, spontaneitou, fantazií, s očividnou radostí z tvůrčí svobody a osvobozování od architektonických dogmat. Věrné tlumočení ideologie zakládání nové společnosti, *jejíž architektonická mluva je svěží, optimistická, překvapivá a zcela cizí vůči místnímu kontextu,* [...] *je romantickým, bohatým a mnohotvárným jazykem*.[60]

Ale většina dalších poválečných Engelmannových plánů zůstala neuskutečněná (např. návrh interiéru jordánského parlamentu a trůnního sálu krále Abdallaha v Rabat Ammon, 1947, pravděpodobně s Rudi Lehmannem).[61] Podobně jako v Evropě, dál žil prakticky z ničeho, psal, přednášel, redigoval časopisy *Bei der Lampe* a *Prozdor*, navzdory nacistickému barbarství připravoval antologii německé poezie. A sestavoval vzpomínky na své velké přátele Loose, Wittgensteina a Karla Krause: *Loos oddělil předmět spotřeby od umění a usmrtil bastarda, ornament. Kraus oddělil život od řeči a usmrtil bastarda, frázi. Wittgenstein oddělil vědu od mystiky a usmrtil filozofii*.[62] Psal básně; jednou z nich se s ním v roce 1965 rozloučil dlouholetý spolubydlící Zweig: *Tomu, kdo se nenaučil zoufalství / se nikdy nepodaří být blaženým*.[63]

Připomeňme si na závěr několik osudů lidí, kteří se mihli naším vyprávěním. Otto Sonnenschein se v roce 1938 přestěhoval do Prahy, odkud se mu podařilo 30. listopadu 1939 emigrovat do Palestiny.[64] Jeho další osudy jsou neznámé. K odchodu do exilu se zřejmě připravoval i Hugo Riesenfeld, který od konce 30. let žil rovněž v Praze. Neúspěšně – transportem Aul putoval 15. května 1942 do Terezína a odtamtud dalším transportem Az 25. května 1942 na smrt do Lublinu.[65]

Josef Guttmann oznámil 2. ledna 1939, že likviduje obchod i živnost; o pár dní později je předal svému obchodnímu příručímu, olomouckému rodákovi Františku Dudkovi z Muglinova.[66] Guttmannovi pak emigrovali do Spojených států a jejich majetek byl arizován.[67] Také rodině architekta a stavitele Alfreda Reichenbauma s ženou Bertou a synem Jiřím se zřejmě zdařila emigrace.[68]

---

[60] KARMI-MELAMEDE, Ada – PRICE, Dan: *Architecture in Palestine during the British Mandate 1917–1948*. Jerusalem 2014, s. 7.

[61] Výjimkou se stala provedená úprava interiérů hotelu King David v Jeruzalémě z počátku 50. let 20. století.

[62] WIJDEVELD, P.: Paul Engelmann, s. 199.

[63] ZWEIG, M.: Vzpomínky, s. 241.

[64] SOkA Olomouc, policejní přihlášky Otto Sonnenscheina.

[65] KÁRNÝ, Miroslav (ed.): *Terezínská pamětní kniha : židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945.* (Praha) 1995, s. 562.

[66] AMO, fond Okresní úřad Moravská Ostrava 1855–1941, VI/2.

[67] Dne 13. září 1940 se přihlásili na československém generálním konzulátu v New Yorku. Žili nyní v severní části Manhattanu (350 Cabrini Boulevard); jako členové Klubu T. G. Masaryka v New Yorku a Americko-československé společnosti se mohli po válce vykázat účastí v zahraničním osvobozeneckém hnutí. Díky tomu získali 3. dubna 1946 osvědčení o národní spolehlivosti a o rok později mohli zažádat o vrácení obou ostravských nemovitostí, jak vily na Slezské Ostravě, tak nájemního domu ve Vítkovicích č. p. 447. Vilu v letech 1946–1947 rekonstruoval místní stavitel Jóža Dvořák. Guttmannovi se však již nevrátili zpět a jejich vlastnictví tak v 70. letech zaniklo. AMO, fond Národní výbor Slezská Ostrava, Domovní výkaz č. p. 1373; Archiv stavebního úřadu městské části Slezská Ostrava, č. p. 1373; AMO, fond Národní výbor Vítkovice, Domovní výkaz č. p. 447.

[68] David Reichenbaum. Online, cit. 11. 3. 2019 dostupné na https://www.holocaust.cz/en/database-of-victims/victim/117074-david-reichenbaum/.

JUDr. Ellinor Ruth Goldmannová ve svém domě bydlela s manželem a rodiči do konce května 1939. Mladí manželé emigrovali 27. července 1939 do anglického Bristolu.[69]

Jacques a Jacqueline Groagovi se po anšlusu rovněž vrátili, žili pak v Praze a na podzim 1939 se jim podařilo emigrovat do Londýna.

Po rakouském anšlusu uvažovali o odchodu do Palestiny, kterou krátce navštívili, také Peter a Anna Engelmannovi. Tamní poměry ani podnebí však Anně nevyhovovaly, proto se vrátili do Olomouce a požádali o vydání víza do USA. Dne 16. března 1939 si vzali život; krátce nato doručila pošta dokumenty umožňující jim vystěhování. Anny Engelmannová se od listopadu 1939 léčila a současně ukrývala v psychiatrické léčebně v Kroměříži, odkud byla v polovině roku 1942 propuštěna.[70] Z Olomouce pak odjíždí transportem AAg 30. června 1942 do Terezína a následně transportem Aax 14. července 1942 do Malého Trostince u Minsku, kde byly celé transporty ihned po příjezdu vražděny ranou do týla. Manželé Ernst a Stefanie Weiszovi byli 30. ledna 1942 transportem V odvezeni z Prahy do Terezína, oběma se podařilo přežít. V terezínském ghettu se podařilo přežít také manželům Emo a Gertrudě Groagovým i s dětmi Willym a Marií. Heřman a Adéla Konstandtovi putovali do Terezína společně s Anny Engelmannovou a odtud transportem DO 15. prosince 1943 na poslední cestu do Osvětimi. Do Terezína byli 4. července 1942 odvezeni transportem AAm Leo i Johanna Grossovi. Stejný osud potkal i stavitele Bedřicha/Friedricha Schönfelda; společně s Erwinem Bassem a tisícovkou dalších Olomoučanů se do Terezína dostal transportem AAo 8. července 1942. Dne 18. května 1944 se Grossovi s inženýrem Schönfeldem vydali transportem Eb do Osvětimi. Prvního října 1944 je v transportu Em následoval i Dr. Bass, který však zemřel na následky pochodu smrti až 6. ledna 1945 v Dachau. O Jenny Spitzerové nejsou zprávy.[71]

Podobná tragédie potkala i většinu z těch, kteří měli ve Stanislawówě zabydlet Liebermanovu kolonii. Jen málokterému ze skutečných i potenciálních zájemců o nové formy bydlení se podařilo přežít následující zkázu: Po dvouleté sovětské okupaci provázené deportacemi obsadil Stanisławów 26. července 1941 Wehrmacht. Dne 6. října přepadlo vražedné komando pod velením velitele města SS-Hauptsturmführera Hanse Krügera (1909–1988) nedalekou Nadwirnou (dnešní Nadvornaja), z níž bylo kolem dvou tisíc Židů odvedeno do nedalekého lesa a postříleno. Týden po této *generální zkoušce*, 12. října, se musely tisíce Židů shromáždit na hlavním náměstí ve Stanisławówě. Táž policejní jednotka ze Lvova je společně s ukrajinskou milicí hnala s bitím na židovský hřbitov, kde už byly připraveny vykopané jámy. Židé museli odevzdat cennosti a doklady, část pak byla propuštěna. Zbývající se museli svléknout a rozdělit po skupinách. Střílení bylo pod Krügerovým velením zahájeno v poledne a pokračovalo až do tmy. Oběti padaly buď do hrobů, nebo byly zabíjeny při pokusech o únik. Pro ty ze střelců, kteří si potřebovali odpočinout, byly připraveny stoly s občerstvením a vodkou – zvlášť pro Němce, zvlášť pro Ukrajince. Večer se pokusili pokračovat ve světle reflektorů, ale nakonec toho nechali a zbývající Židy propustili. Zavražděno bylo deset až dvanáct tisíc lidí, muži, ženy, děti. Přeživší se vraceli do města, kde však už jejich obydlí mezitím obsadili Poláci a Ukrajinci. Vítězové pak v kasárnách až do noci oslavovali. První masová vražda Židů v okupovaném Polsku, která stojí na začátku *konečného řešení* v Generálním gouvernementu, byla později nazvána *Krvavou nedělí*.[72]

[69] SOkA Olomouc, policejní přihláška Ellinor R. Goldmannové.

[70] MAŇÁK, P.: Anny Engelmannová, s. 62.

[71] KÁRNÝ, M. (ed.): Terezínská pamětní kniha, s. 333, 654, 658, 706, 716, 733, 740.

[72] POHL, Dieter: Hans Krueger and the Murder of the Jews in the Stanisławow Region (Galicia). *Yad Vashem Studies* 26, 1998, s. 239–265.

Dne 20. prosince 1941 bylo ve městě zřízeno ghetto pro zbývajících dvacet tisíc Židů obklopené zdí se třemi branami. Vedle neustávajícího vraždění odjížděly transporty na sever do vyhlazovacích táborů v jiných částech *krvavých zemí*. Likvidace ghetta probíhala od února 1943, Stanisławów pak byl prohlášen *Judenfrei*. Krügerovi bylo při těchto *lovech na lidi* později připsáno 24 875 zavražděných stanisławowských Židů. Skupinu Židů, které se podařilo uniknout a vytvořit partyzánskou skupinu *Pantelaria*, Němci zlikvidovali na přelomu let 1943–1944.[73]

Benediktu Liebermanovi se i s ženou Klárou a dětmi podařilo již v únoru 1939 opustit Polsko a odletět pronajatým letadlem do Palestiny. Zpočátku žili v Haifě, zatímco Benediktův otec Filip v osadě Nahariya u libanonských hranic. Nahariya, přímořské město v evropském stylu, bylo v roce 1934 založeno na místě starověkého sídliště jako zemědělská obec s utopickým programem. Po nacistickém převzetí moci se zde začala usazovat řada německých Židů. Filip tady roku 1935 koupil starobylý dům nazývaný Ejn Sarih; jméno upravil na památku své zesnulé ženy na Ejn Sara. Benedikt/Benno zpočátku zajížděl do Naharyije pouze příležitostně, do otcova domu se s rodinou přestěhoval v roce 1945. Tehdy také navázal přerušenou spolupráci s Paulem Engelmannem – Lieberman si v roce 1945 u svého příbuzného objednal návrh na výstavbu sídliště Ejn Sara u Haify. Jejich další společný projekt však zůstal na rozdíl od předválečného jen na papíře.

Dům Ejn Sara v Nahariyji začaly využívat podzemní židovské polovojenské skupiny, sloužil jako přestupní stanice pro poválečnou židovskou imigraci do země, načas zde bydlel i budoucí izraelský premiér Jicchak Rabin. Po Benediktově smrti pokračovala v jeho činnosti Klára. Později zde umožnila otevření střední školy a městského úřadu. Od roku 2000 v domě sídlí městské *Lieberman House Museum*.[74]

Summary

Paul Engelmann

The study is an attempt to summarise the well-known, lesser-known and up to till now unknown knowledge information about the life and work of the architect and poet Paul Engelmann (14 June 1891). The native of Olomouc came from three children talented in visual arts. His brother Peter was a caricaturist and his sister Anny worked as a children's book illustrator. He did not finish his studies of architecture at the Technical University in Vienna (1910–1912) because he started to study at the private Bauschule of Adolf Loos. He also became his collaborator and together, they designed a villa for Hermann Konstandt in Olomouc (about 1916–1919) on which they elaborated the Loos's Raum-Plan. As early as in 1916, Engelmann met the philosopher Ludwig Wittgenstein and together they designed the palace of Margaret Wittgenstein-Stonborough in Vienna (1926–1928) for his sister. The building which became a manifesto of modernity in Vienna was completed by Engelmann's friend and another Olomouc follower of Adolf Loos, Jacques Groag. In Olomouc, Engelmann created designs for the villas for Vladimír Müller (1927) and Ellinor R. Goldmann (1932). A similar concept, in which he combined modern clean forms without decorations with a lyrical, poetic sense, was also used at the villa for Josef Guttmann in Ostrava (1932). Between 1930 and 1931, he elaborated a design of a large housing estate for Benedict Lieberman in Stanisławów in Galicia (today's Ivano-Frankivsk in Ukraine). Thus, he followed in the important exhibition of family housing colonies in Western and Central Europe which dealt with the reform of family housing. In spite of the fact that only a few of*

[73] Ghetto Stanisławów. Online, cit. vyhledáno 28. 12. 2018 dostupné in: https://en.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw%C3%B3w_Ghetto.

[74] Lieberman House Museum. Online, cit. 25. 6. 2018 dostupné in: http://www.sernahotel.co.il/en/?p=120.

these houses were built, the project raised attention in the Polish professional press. Engelmann was a Zionist. In 1934, he moved to Palestine where he began to work as a designer in the The Cultivated Home firm in Tel Aviv. His most important building in the Middle East was the Yadlin House in Haifa (1936–1938), where he tried to follow in the dynamic forms of the young Jewish architecture in Palestine. Moreover, he devoted himself to poetry, translations from Wittgenstein's Tractatus Logico-Philosophicus, he wrote memories about his friends Loos, Karl Kraus and Wittgenstein. He died on 5 February 1965. He is buried in Tel Aviv.